

ПРИНОСИ НА КНИЖОВНИКА ДИОНИСИЙ ДИВНИ ЗА РАЗВИТИЕТО НА БЪЛГАРСКАТА ЛЕКСИКАЛНА СИСТЕМА

Доц. д-р Камен Димитров

Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“

Резюме. Основната цел на проучването е въз основа на конкретен лингвистичен материал да се установят някои приноси на Дионисий Дивни, считан за най-изкусния преводач от гръцки на старобългарски сред представителите на Търновската книжовна школа от XIV в., за обогатяването на лексикалната система на българския език. Анализират се незасвидетелствани в старобългарския канон думи, както и лексеми с новоразвити значения в Дионисиевия превод на словата *Против аномеите* от св. Йоан Златоуст, включени като първа съставна част в знаковата за славянската ръкописна традиция книга *Маргарит*. Поради откритите множество нови значения и неизползвани в класическите старобългарски паметници думи в посочените текстове, което доказва първостепенната роля на Дионисий Дивни за развоя на българската лексикална система, в изследването се разглеждат само думите с начална буква **Д**, някои от които се пазят и до днес в различни пластове на българския книжовен език.

Ключови думи: Дионисий Дивни; среднобългарски превод; Търновска книжовна школа; лексикална система; семантични промени

Сведения за живота и делото на Дионисий Дивни – ученик на Теодосий Търновски и сподвижник на Патриарх Евтимий, се съдържат предимно в житието на неговия учител, написано от патриарх Калист, и в една приписка, запазена в по-късни преписи (XV – XVI в.) на сборника със Златоустови слова *Маргарит*. От тях научаваме, че преводачът на тези хомилии е именно Дионисий и че заради своите великолепни преводи от гръцки на български той получава прозвището Дивни. Тъй като този книжовник се счита за един от най-изкусните преводачи сред представителите на Търновската книжовна школа от XIV в., оказала в продължение на векове силно влияние върху литературните и езиковите норми на редица славянски и неславянски народи, от особена важност е да се установи какви точно преводачески похвати използва Дионисий Дивни

и как интерпретира лингвистичния материал, за да остави такава трайна следа в историята на българския език.

Главна цел на настоящото проучване е въз основа на конкретен текст и чрез нагледни примери да се докажат приносите на Дионисий Дивни за обогатяването на лексикалната система на българския език. Основна задача на изследването е да бъдат екскерпирани и анализирани незасвидетелстваните в класическите старобългарски паметници (КСП) думи и лексемите с новоразвити значения в Дионисиевия превод на словата *Против аномеите* от св. Йоан Златоуст (ЙоЗлПА) в книгата *Маргарит*. Проучването и цитирането на старобългарския текст се извършва по най-ранния български препис на сборника *Маргарит* (рък. F.I.197 от РНБ, Санкт Петербург, XIV в.) и в съответствие с фолиацията в него. Текстът не е издаван, което налага собствено научно разчитане и сегментиране, а гръцките паралели се извличат от критическите издания на оригиналния Златоустов текст (Malingrey et al., 1970; Malingrey, 1994, pp. 284 – 315). Заради големия обем на материала и поради *множеството нови значения и нерегистрирана в КСП лексика, която използва Дионисий Дивни*, предмет на изследването тук са само думите с начална буква Д. За по-добра прегледност и систематизация примерите са организирани в речникови статии, подредени по азбучен ред. За лема в тях служи нормализираната форма на изследваната лексема, след нея в скоби се посочва фреквентността ѝ в ЙоЗлПА, гръцките съответствия, реализираните значения, преведени на съвременен български език и съпроводени с онагледяващи старобългарски цитати и коментари.

ДЕБЕЛЪ, -ЪНИ прил. (3) παχύς, ἰκανός

Това прилагателно име не се среща в КСП, а трите му употреби в ЙоЗлПА реализират три различни значения:

1. *Прост; груб, недобре формулиран, неясно изказан*: *Ѹто же сѣ ѿ сѣи въ надрѣѣ ѡѹиѣхъ, дѣбелъ (παχύ) оѹбо глѣ ѿ нѣ доволѣнъ показати присностъ, аще бѣгоуѣнѣ въспрѣимѣнъ*. (286). 2. *Плътен, гъст*: *аще ли кто любовнѣт сѣ, да глѣ Ѹто сѣиѣство ѿ нѣо. Ѹбо кристалъ ли сѣмрѣзъшин сѣ; Ѹбо облак ли сѣгъщѣнъ; Ѹбо въздоѹ ли дѣбелѣиши (παχύτερος); (146).* 3. *Достатъчен, достатъчно ясен и убедителен*: *аще ли не довлѣжѣ ти и сѣа рѣ, глѣ и дрѹгоѣ третѣе. дѣбело (ἰκανόν) Ѹбо и ѹлѹско, доволно же иже низоѹ плѣзѣжѣжѣ, въ разоѹмѣнѣе єдинороднаго славы възвестѣи*. (286).

Първото дефинирано значение се среща например още в *Книгата Григорий Цамблак* (Spasova, 2019, p. 95), а второто – в произведения на Патриарх Евтимий (Totomanova-Paneva et al., 2019, p. 193). В езика на Йоан Екзарх се среща и субстантивът *дѣбелюе*, означаващ ‘дебелина’ (Totomanova & Hristov, 2019, p. 90). В редица други текстове е регистрирано и съвременното значение ‘дебел, тлъст’. Тези и производни от тях семантични характеристики се потвърждават и от по-широкообхватни лексикографски справочници (Sreznevskiy,

1989, р. 649; Bonchev, 2002, р. 141), но третото значение, проявено в *ЙозлПА* ('достатъчен, достатъчно ясен и убедителен'), не се открива никъде другаде. Дори да става въпрос за грешка поради зле възприет гръцки текст, това е ярък маркер за идиолекта на книжовника преводач.

ДЕБЕЛСТВО, -а ср (3) ὄγκος, τραχύτης

Това съществително име е засвидетелствано в Супрасълския сборник, където означава 'безчувственост' (Ivanova-Mircheva et al., 1999, р. 394). В *ЙозлПА* обаче се проявяват още две различни значения:

1. *Обем, големина, размер*: тако и възношеніе ради многых таготы его и дебелства (τὸν ὄγκον), можетъ и легуашъ правды выше быти и низвѣщи тѣ долѣ ѡдѣтъ. (41a). 2. *Буйност, прекомерност*: Троудолювни ѿ земедѣлникъ. вѣнегда аще видѣтъ дрѣво бесплодно и непитомо тѣ гоубащее троуды и корене дебелство (τῇ τραχύτητι) и таготноу сѣни растлѣвающее сады, съ мнозѣмъ ѡсѣцаѣ то тѣщаниемъ. (156).

Думата се среща в приблизително същия кръг от паметници, в които е засвидетелствана и *дебелъ*, а в източниците, които представят и семантика на лексемите, са регистрирани значения 'грубост; тъпота, невежество', 'множество, голямо количество' (Sreznevskiy, 1989, р. 650; Bonchev, 2002, р. 141), 'дебелина; пълнота, тлъстина; несъвършенство, грубост на плътта', 'гъстота (на въздуха)' (Bonchev, 2002, р. 141; Totomanova & Hristov, 2019, р. 90) и др. Второто регистрирано в *ЙозлПА* значение отчасти се доближава до някои от посочените, но не съпада изцяло с нито едно от тях, а семантиката '*обем, големина, размер*' не се открива в нито един друг средновековен текст, което превръща разглежданата дума в още един специфичен диференциращ белег за индивидуалния лингвистичен облик и преводачески стил на Дионисий Дивни.

ДЕСАТОЛѢТНЪ, -ѣм прил. (1) δωδεκαέτης (!)

Думата липсва в *КСП*, но затруднението при определянето на семантиката тук произтича най-вече от разминаването при означаването на числените стойности в гръцкия и в славянския текст в първата съставна част на композитумите:

и не рече тако егда вѣхъ отрокъ. отрок во десатолѣтныи (δωδεκαέτης) глѣ сѧ. нѧ егда вѣ младенецъ... (3a).

Очевидно става въпрос за грешка при превеждането, възникнала от фонетично и правописно сходни лексеми – най-вероятно δωδεκαέτης, което означава 'дванадесетгодишен', неправилно е било възприето като δεκαέτης ('десетгодишен') и предадено с *десатолѣтнѣ*. Грешката не се открива в други славянски текстове и е показателна за това, че негативният материал е не по-малко важен от позитивния при изследването на преводаческия почерк на книжовниците през Средновековието.

ДИАДИМА, -ѣ ж (1) διάδημα

Този гърцизъм в *ЙозлПА* запазва значението си 'диадема' от текста на оригинала: мнѡжницѣ ѡ томи самои діадимѣ (τὸ διάδημα) носѧциомъ ѡгнемѣ

сѣдръжѣи и на водѣ сѣлѣжѣи и жегомѣ, прѣстожитѣ врачеве• дароносци• слоугы• воєводи• (39б).

Думата не се среща в старобългарския канон, а употребата ѝ в *ЙоЗлПА* е свързана с тенденцията при новоизводните преводи да се появяват някои нови гърцизми, въпреки че употребата им по принцип се избягва. По-особено при тази лексема е, че тя остава извън забелязаната от изследвачите тенденция през XIV в. да се използват предимно гърцизми, познати от природните науки (Hristova-Shomova, 2021, p. 146). Използва се в широк кръг средновековни текстове (Sreznevskiy, 1989, p. 661; Bonchev, 2002, p. 144), като употребата ѝ в книгата *Маргарит* е една от най-ранните. Няма съмнение, че използването на думата от авторитетен книжовник като Дионисий Дивни спомага за налагането и запазването ѝ и в съвременния български език, и в други славянски езици.

ДОБЛЕСТѢВЪНѢ, -ѢИ ПРИЛ. (3) γενναῖος

Значенията на това прилагателно име в *ЙоЗлПА* са:

1. *Доблестен, благороден; истински*: и ѿ во нѣкуто и ѿ нѣ приплодѣи велѣе и доблестѣвно (γενναῖον) бл҃го• (41а). 2. *Храбър, смел*: нѣ иже градѣ нашѣ живѣще и такоже нѣцѣи доблестѣвни (γενναῖοι) ѿи вѣкы зрациѣ привѣшѣи и стадо вѣсе растливажѣи• сице пришеиѣи онѣ, не прѣвѣе ѿстѣпишѣ вранѣиѣ тѣ ѿвѣсѣдоу и ѿганѣжѣе... (8а).

То не е регистрирано в *КСП*, а в други средновековни текстове се срещат и двете му значения, като най-често второто предава гръцкото ἀνδρεῖος (Bonchev, 2002, p. 145). Лексемата се среща в множество произведения на Григорий Цамблак (напр. Spasova, 2019, p. 224), в *Посланието на патриарх Фотий до княз Борис-Михаил* (Slavova, 2013, p. 263), в превода на Слово в неделята на вси светии от Филотей Кокин (Spasova & Hristov, 2020, p. 121), в произведенията на Патриарх Евтимий (Totomanova-Paneva et al., 2019, p. 198), което дава основание за предположението, че тя възниква в атонско-търновска лингвистична среда.

ДОБЛЕСТѢВЪНѢ нареч. (2) γενναῖος

Значението на това наречие в *ЙоЗлПА* е ‘доблестно, благородно’:

инага же вѣсѣ доблестѣвнѣ (γενναῖος) трѣпимѣ. аще и илѣнѣомѣ тѣщѣта• аще и искѣшенїе• аще и ѿблѣганїе• (32а).

То също не се среща в старобългарския канон. Регистрирано е в църковнославянски текстове (Bonchev, 2002, p. 145), в *Посланието на патриарх Фотий до княз Борис-Михаил* (Slavova, 2013, p. 263), у Филотей Кокин (Spasova & Hristov, 2020, p. 121), в произведенията на Патриарх Евтимий (Totomanova-Paneva et al., 2019, p. 198).

Най-ранните употреби на това наречие отново го свързват с представителите на Търновската книжовна школа и с техни съвременници или непосредствени предходници.

добрѣ нареч. (12) καλῶς, εὖ

Наречието е регистрирано в *КСП* (Ivanova-Mircheva et al., 1999, p. 417) и значението му там съвпада с това в *ЙозлПА* – ‘добре, правилно, хубаво’:

аще злѣ глахъ, свѣтелъствеши ѿ злѣ, аще ли добрѣ (καλῶς), что ма бѣеши • (7а).

В старобългарския канон са засвидетелствани още лексикално свързаните значения *добрѣ* *вонати* (‘благоухая’), *добрѣ* *мждровати* (‘размишлявам, разсъждавам’), *добрѣ* *цвѣтми цвѣтъ* (‘благоухаещ цвят’), *добрѣе* *юстъ* (‘по-добре е’), *добрѣ* *слыша* (‘който слуша внимателно’). В *ЙозлПА* обаче се среща и фразата *добрѣ дѣлати* < *θεραπεύω* ‘обработвам добре, култивирам’, която липсва в други средновековни славянски текстове и поради тази причина се явява поредният шрих при оформянето на индивидуалния лингвистичен образ на книжовника преводач:

ѣлмаже земедѣлицѣ тогда наипаче чюдим сѧ не егда мнѡжищеж въздѣланѡжъ земаа добрѣ дѣлаетъ (θεραπεύη) • нж егда несѣанныж нивы въземѣ мнѡга спѣвитъ промышленїа • (49а).

довольнѣ, -тъи прил. (11) ἰκανός, διαρκής

Това прилагателно име в *ЙозлПА* се употребява с три самостоятелни значения и в състава на словосъчетанието *довольнѣ бѣти*:

1. *Достатъчен*: аще и истинно ѣ, извѣщенїе не оу подаетъ дѣши и вѣрж доволнж (ἰκανήν) • (44а). 2. *Способен, в състояние да направи нещо*: въ истинж громовъ снѣ • тржвныи во испѣсти гла, доволенъ (ἰκανήν) въсѧ посрамїти любопржщж сѧ • (26б). 3. *Постоянен, траен; вечен*: такожде и нѣко. жже полоуѣи из научаа доврѡтж съблюде • и ниже ѿ лѣта бѣ немоушнѣише • нж сїе доврое • великое • свѣтлое • доволие (τὸν διαρκή) • еже на толико стожще вѣрѣма. • доволнѣ бѣти (ἀρκέομαι) доволен съм, удовлетворен съм: не притѣеж же сїа единоеж доволенъ бѣ (ἡρκέσθη) • нж второж и третїеж извѣстное намѣ сътвори • (3а).

Третото посочено значение не е засвидетелствано в *КСП*. При описанието на вечността на небето в *ЙозлПА* то реализира не проявена в старобългарския канон семантика на гръцкото прилагателно име *διαρκής*. Тази семантика не се открива и в по-късни текстове от славянската ръкописна традиция и остава присъща единствено за идиолекта на Дионисий Дивни.

довольнѣ нареч. (1) ἰκανῶς

Наречието се употребява в *ЙозлПА* със значение ‘достатъчно, както подобава’:

и въ мнѡжескихъ бѣвєнїи насладихом сѧ доволнѣ (ἰκανῶς) • (8а).

В *КСП* е засвидетелстван словообразователният синоним със завършек -о *довольно* (Ivanova-Mircheva et al., 1999, p. 418), а *довольнѣ* се използва изключително активно през среднобългарския период и се среща в много широк кръг паметници (Sreznevskiy, 1989, p. 688). Това потвърждава наблюденията на изследвачите, че през XIV в. наречията с окончание -ѣ значително засилват употребата си, защото се предпочитат и използват особено активно,

когато се цели постигане на по-голяма възвишеност и експресивност или когато трябва да се придаде по-голяма динамика на глаголното действие.

ДОГМАТЪ, -а м (3) δόγμα

Думата не се среща в *КСП*, а в *ЙоЗлПА* значението ѝ е ‘догма, учение, принцип, положение’:

ЗРИТЕ ЛИ ИАКО НЕ ѱ ЖИТІИ И ЖИТЕЛСТВѢ Ѣ СЛОВО, НЖ ѱ ДОГМАТѢ (τὼν δογμάτων) и вѣрѣ• (146).

Среща се още например в *Книгата Григорий Цамблак* (Spasova, 2019, p. 115), в произведенията на Патриарх Евтимий (Totomanova-Paneva et al., 2019, p. 201), в Посланието на патриарх Фотий (Slavova, 2013, p. 263), у Филотей Кокин (Spasova & Hristov, 2020, p. 122). Думата най-вероятно е заимствана от гръцки на по-ранен етап от българската езикова история, но употребата ѝ е изключително засилена в търновската книжнина от XIV в., което е в унисон с тенденцията в реформираната тогава литература отново да се използват гръцизми.

ДОМОВЪНЪ, -ѣи прил. (1) субст. – οἰκία

Значението на това прилагателно име в *ЙоЗлПА* е ‘къщен, принадлежащ на дома, свързан с дома’, а когато е употребено субстантивирано, би могло да означава и ‘къща, дом’:

УТО Вѱ ТОЛИКО ПРИОВРѢТАИШИ РЪЦИ МИ ѱ СЪВЪРАНИА ѱСТАЖ, ЕЛИКО ѱТЪЩЕТѢВАИШИ И СЕБЕ И ДОМОВЪНЪ (τὴν οἰκίαν) ВЪСА• (476).

В *КСП* думата е засвидетелствана само в изрази *приставление домовное*, което означава ‘домакинство, управление на дома’ (Ivanova-Mircheva et al., 1999, p. 423). Въпреки че не липсват примери за по-ранни самостоятелни употреби (като напр. тези в двата Симеонови сборника от 1073 г. и 1076 г.), от среднобългарския период нататък самостоятелната употреба на домовънъ се засилва и това е отразено в лексикографските справочници (Sreznevskiy, 1989, p. 699; Bonchev, 2002, p. 150).

ДОСАДА, -ѣи ж (3) ὀβρις, ἀπόνοια

В *ЙоЗлПА* съществителното име досада има две значения:

1. *Оскърбление, обида, подигравка*: ТОЛИКЪ Ѣ ПРИВЪТЪКЪ НЕ ХАПАТИ СА ЕЖЕ ѱ НИѢ ѢКОРИЗНАМИ• НИЖЕ ЗВѢРИТИ СА ПРОТИВЪ ИСКРЪНЪГО ДОСАДАМЪ (ὀβρις)• (41a).
2. *Лудост, безумие*: ѱБАЧЕ ПАВИШЖ СА НЪЦІИ, ИЖЕ ДІАВОЛЕЕ ВЕЛЕРѢУІЕ ПРѢВЪЗШЕШЕ• АЩЕ НИУТОЖЕ ѱ СІ РЕЧЕНО БИ БЫЛО, ВЪ КОЕ НЕ ВИШЖ ѱСТЪПИЛИ ДОСАДЫ (ἀπονοίας) РЪЦИ МИ• (106).

Думата не е засвидетелствана в *КСП*. Открива се в широк кръг текстове (Sreznevskiy, 1989, p. 708; Totomanova-Paneva et al., 2019, p. 202; Bonchev, 2002, p. 151; Taseva, 2010, p. 570; Slavova, 2013, p. 263; Spasova, 2019, p. 109), в които обобщено се срещат четири основни значения: 1. *Оскърбление, обида, подигравка*. 2. *Досада, отегчение*. 3. *Дързост, грубост*. 4. *Лоша постъпка, злодеяние, престъпление*. Второто формулирано в *ЙоЗлПА* значение ‘лудост,

безумие', предаващо гръцкото *ἀλόνοια*, не се открива в нито един друг славянски текст и е поредният ярък маркер, характеризиращ индивидуалния преводачески стил на кефаларевския книжовник. Семантиката 'лудост, безумие' < *ἀλόνοια* е засвидетелствана в някои от по-обемните речници на старогръцкия език (Liddell & Scott, 1996, p. 211).

доспѣвати, -аѣ, -аѣши несв. (1) φθάνω

Глаголът не се среща в старобългарския канон, а в *ЙозлПА* проявява семантика 'успявам, постигам':

іакоже во снѣренѣмѣдріе за прѣмнѣгѣхъ его вышоты, грѣха повѣжаѣ таготѣ • и доспѣваетъ (φθάνει) къ боу прѣити • (41a).

Регистриран е в още редица текстове (Sreznevskiy, 1989, p. 710; Bonchev, 2002, p. 152; Taseva, 2010, p. 570) и макар че не всички лексикографски справочници посочват реализираните значения и не навсякъде те съвпадат с това в *ЙозлПА*, все пак може да се твърди, че е налице пълно съвпадение със семантиката на същия глагол в Молитвите против епидемии на Филотей Кокин, преведени от Патриарх Евтимий (Totomanova-Paneva et al., 2019, p. 203).

достоѣніе, -иѣ ср. (2) ἀξία

Значението на това съществително име в *ЙозлПА* е 'достоинство, заслуга': ѿ члѣкъ же • ѿви ѡко славаще его по достоѣнію (ἀξίαν) • паучѣ по достоѣнію (ἀξίαν) ѡко никомѣже моцно е • (16a).

Думата е регистрирана в *КСП*, но там значението ѝ е друго ('наследство') и има други гръцки съответствия – κληρονομία и περιουσιασμός (Ivanova-Mircheva et al., 1999, p. 430). Новото значение и паралел *ἀξία* се среща в текстове извън старобългарския канон (напр. Sreznevskiy, 1989, p. 715; Bonchev, 2002, p. 153; Taseva, 2010, p. 570) и е особено характерно за средновековните търновски текстове, напр. произведенията на Патриарх Евтимий (Totomanova-Paneva et al., 2019, p. 204), Филотей Кокин (Spasova & Hristov, 2020, p. 48), *Книгата Григорий Цамблак* (Spasova, 2019, p. 45).

друѣжбѣнѣ, -ѣи прил. (4) φίλος

Това прилагателно име не е регистрирано в *КСП*, а в *ЙозлПА* означава 'дружелюбен, приятелски настроен':

сїе же въ, не понеже дрѣжевенъ (φίλος) нѣкъи есмѣ азъ и любителенъ • нѣ понеже любовнїи и въжелѣнїи паучѣ въсѣ въ есте • (43a).

Думата се среща рядко в славянската ръкописна традиция. Употребена е още в сборник *Пчела* от края на XIV – началото на XV в., в Постническите слова на Исаак Сирий в препис от XV в., в някои паметници от XVI и XVII в., в Посланието на патриарх Фотий до Борис-Михаил (Slavova, 2013, p. 264). Имайки предвид, че най-вероятно Посланието на Патриарх Фотий до българския княз Борис-Михаил, макар и достигнало до нас в по-късни преписи, е преведено в рамките на Търновската книжовна школа от XIV в., можем да предположим, че думата възниква или се закрепва в езика именно

през този период, а употребата ѝ в *ЙоЗлПА* е една от най-ранните.

дръзостъно нареч. (1) *τολμηρός*

Наречието е употребено в *ЙоЗлПА* със значение ‘дръзко, предизвикателно’, а за да се придаде по-голяма сила на внушението, формата за положителна степен е заменена с компаративна:

егда ѿ бѣ повелѣваѣ что, прїеѣмати достойнѣ вѣрнѣ реченое• а не испытovati дръзостнѣ (тоλμηρός) • (86).

Думата не е засвидетелствана в *КСП*. Среща се в Пандектите на Антиох (Sreznevskiy, 1989, p. 779), в произведенията на Патриарх Евтимий (Totomanova-Paneva et al., 2019, p. 208), в църковнославянски текстове (Bonchev, 2002, p. 143). Наличието на думата в съчинения, възникнали през класическия старобългарски период, но запазени в по-късни преписи, означава, че е стара, но по-активно започва да се употребява през XIV в.

дръзостънъ, -ъи прил. (1) *τολμηρός*

Семантиката на прилагателното име *дръзостънъ* в *ЙоЗлПА* е ‘дързък, предизвикателен, безсрамен’:

еже во ѿ таковыи испытovati винѣ, и истазовати прѣ• и въразѣ възысковати, дръзостнѣишѣ (тоλμηροτάτης) и вѣдовѣметныѣ ѿ дшѣ• (86).

Думата липсва в *КСП*. Кръгът от текстове, в които се среща лексемата, позволява да се направи предположение, че думата, подобно на сродното наречие *дръзостъно*, е възникнала на ранен етап от българския езиков развой и разширява употребата си през среднобългарския период (Slavova, 2013, p. 264; Bonchev, 2002, p. 143).

драхлъ, -ъи прил. (1) *κομῶν < κομάω*

Това прилагателно име, предаващо гръцко сегашно деятелно причастие на глагола *κομάω*, в *ЙоЗлПА* означава ‘обрасъл с коса/брада, неподстриган/небръснат’:

темничѣи стражѣ, иже въ темници живѣишѣ въса изведѣше ѿ обиталища, прѣ степенѣи и сѣдища завѣсами посажаѣтъ• соухотны• скверьны• драхлы (κομῶντας)• въ рѣища вѣлѣуены• (296).

Засвидетелстваното в *КСП* значение е ‘тъжен, измъчен, потиснат, мрачен’ < *στυγερός, κατηφής, στυγνάζων* (Ivanova-Mircheva et al., 1999, p. 443). Същата семантика или подобна/производна на/от нея, т.е. свързана с душевни състояния и човешки качества, е фиксирана в редица други текстове (Sreznevskiy, 1989, p. 738; Bonchev, 2002, p. 155; Totomanova-Paneva et al., 2019, p. 209; Spasova & Hristov, 2020, p. 103 и др.). Никъде другаде обаче не се открива значение ‘обрасъл, неподстриган/небръснат’. Разбира се, възможно е неугледният външен вид да доведе до угнетеност и потиснатост, но към този момент *ЙоЗлПА* е единственият текст в славянската ръкописна традиция, в който прилагателното име *драхлъ* означава външен белег, а не душевно състояние или личностна характеристика. И гръцкият паралел, и съседните

в синтагмата лексеми, също означаващи външни характеристики ('мръсни', 'облечени в дрипи'), потвърждават тази семантика.

дѣлнити, дѣлѣж, дѣлѣши несл. (1) φυσιόω

Глаголът липсва в старобългарския канон, а в *ЙоЗлПА* значението му е 'напомпвам самочувствието, правя някого надменен, надут, високомерен':

ω идѡложрѣтѣвнѣнѣхъ же, вѣмѣ яко вѣси разоуѣ имамѣ и разоуѣмѣ дѣлнитѣ (φυσιόω), люковъ же съзидаетѣ • (356).

Думата е регистрирана в сравнително ограничен кръг средновековни славянски текстове: в Постническите слова на Исаак Сирий и в Лествицата на Йоан Синаит, в сборник със старинни пословици и поговорки от XVII – XIX в., в църковнославянски текстове (Bonchev, 2002, p. 145). Тя вероятно е възникнала още в класическия старобългарски период, но още тогава е имала ограничена употреба, а фактът, че е използвана от Дионисий Дивни, безспорно спомага за използването ѝ до късно в славянската ръкописна традиция.

дѣлѣниѣ, -ниа ср (2) φύσημα

И това съществително име не е засвидетелствано в *КСП*, а в *ЙоЗлПА* означава 'надутост, високомерие, надменност':

ниже въ азѣ сѣа глѣа, нѣ прѣци таа лювомиждрѣствоужѣтѣ • не везуѣстѣиѣ нѣшѣ родѣ. нѣ штѣлѣжѣиѣ нестѣмыслѣнѣ дѣлѣниѣ (τὸ φύσημα) • (10a).

Думата е засвидетелствана в по-широк кръг паметници в сравнение със родния глагол дѣмити (Sreznevskiy, 1989, p. 761; Bonchev, 2002, p. 145). Присъствието на лексемата в Пандектите на Антиох и в Слова на Петър Черноризец потвърждават предположението за ранно възникване на думите с този корен.

дѣньствовати, -ствоуж, -ствоужѣши несл. (1) διημερεύω

Глаголът не се среща в старобългарския канон, а в *ЙоЗлПА* има значение 'прекарвам целия ден, правейки нещо':

аще и дѣньствѣиши (διημερεύης) изглаголѣжѣмѣ своѣ вѣды, тогда тѣа паучѣ любитѣ и приклѣнѣетѣ ти сѣа къ молбамѣ • (426).

Думата се среща още само в Хрониката на Георги Амартол и във Великите Макариеви Чети-минеи от XVI в. (Sreznevskiy, 1989, p. 772). Като се има предвид, че Хрониката на Амартол е преведена около четири века преди *ЙоЗлПА*, би могло да се допусне, че и това е една от възникналите рано в историята на българския език думи, а чрез употребата ѝ кефаларевският книжовник спомага за закрепването ѝ до късно в системата на езика.

дѣлѣти, дѣлѣж, дѣлѣши несл. (1)

Глаголът е засвидетелстван още в текстовете от старобългарския период, където има значение 'разделявам, разделям' (Ivanova-Mircheva et al., 1999, p. 463; Tseytlin et al., 1994, p. 204), употребява се активно през всички периоди от българския езиков развой и се пази в съвременния български език, развивайки в продължение на векове множество значения. В *ЙоЗлПА* обаче се употребява

устойчивото словосъчетание *доушж дѣлити* < *ψυχорραγέω* със значение ‘бера душа, изпускам последно дихание, боря се със смъртта’, което не се среща в нито един друг средновековен славянски текст:

и ѹаѣсто показаахоуѣмъ влаженаго данїила• влѣдѣжща• трепещща• дѣшж дѣлащихъ (*ψυχорραγούωντων*) ничимъже мнѣе прѣвѣывающа. дѣши грааждши ѿтрѣгнжти сѧ ѿ плѣтскыи азъ• (24a).

Това е още една лингвистична особеност, проявена към този момент единствено в езиковата практика на Дионисий Дивни.

дѣжа, -ѣж (2) *τόζον*

Думата не е регистрирана в *КСП*, а в *ЙоЗлПА* притежава същото значение като в съвременния български език – ‘(небесна) дъга’:

и съветѣниѣ єго, тако видѣниѣ дѣжы (*τόζου*) єгда вѣдѣ на ѡблацѣ въ днѣ дѣжда• (20б).

В текстовете, възникнали през класическия старобългарски период, но запазени в по-късни преписи, и в тези от среднобългарския период употребите на лексемата са сравнително чести (Miklosich, 1865, p. 190; Kurz et al., 1958, p. 555). В *ЙоЗлПА* специфични значения също не се срещат, но без съмнение употребата на думата от може би най-изкусния преводач на Търновската книжовна школа от XIV в. допринася за налагането ѝ в системата на българския книжовен език.

Извършените наблюдения позволяват да се направи изводът, че приносите на Дионисий Дивни за развитието на българската лексикална система са минимум в три направления.

1. Книжовникът използва думи, незасвидетелствани в текстовете от класическия старобългарски период. Има основание за предположението, че голяма част от тях възникват в рамките на Търновската книжовна школа от XIV в., а бидейки най-изявеният преводач сред представителите ѝ, книжовникът най-вероятно лично въвежда в системата на езика редица лексеми.

2. Дионисий Дивни натоварва вече известни от старобългарския канон думи с нови значения, някои от които не се срещат никъде другаде. Това е от изключителна важност, тъй като огромната част от средновековните произведения са все още с неизвестно авторство и ако тези значения бъдат установени и в други текстове (разбира се, в съвкупност с други лингвистични маркери), то с голяма степен на вероятност ще може да се твърди, че преводът им е дело на ученика на Теодосий Търновски.

3. С безспорния си книжовнически авторитет, съизмерим с този на неговите сподвижници Патриарх Евтимий и Григорий Цамблак, Дионисий Дивни спомага за утвърждаването и налагането в системата на българския език на лексика, която демонстрира завиден континуитет – някои от предпочитаните от него думи влизат в системата на непосредствено повлияния от търновската книжнина църковнославянски език, а други се пазят дори и в съвременния

български език. Тези факти сочат, че е навярала необходимостта от издаване на текста и цялостно проучване на лексиката в Дионисиевия превод на словата *Против аномелите* от св. Йоан Златоуст. Чрез тях езиковедската общност ще получи нови сведения за процесите през среднобългарския период от езиковия ни развой, съпътстващи прочутата Евтимиева реформа, белязала най-големия разцвет на книжнината по време на Второто българско царство и изобщо в целия славянски свят през тази епоха.

ЛИТЕРАТУРА

- Бончев, Ат. (2002). *Речник на църковнославянския език. Т. I (А – О)*. НБКМ.
- Иванова-Мирчева, Д. et al. (1999). *Старобългарски речник. Т. I (А – Н)*. Валентин Траянов.
- Славова, Т. (2013). *Славянският превод на Посланието на патриарх Фотий до княз Борис-Михаил*. УИ „Св. Климент Охридски“.
- Спасова, М. (2019). *Книгата Григорий Цамблак*. УИ „Св. Климент Охридски“.
- Спасова, М. & Христов, Ив. (2020). *Патриарх Филотей (Кокин). Слово в Неделята на всички светии*. (Editio princeps). УИ „Св. Климент Охридски“.
- Срезневский, И.И. (1989). *Словарь древнерусского языка. Т. I, ч. 1: А – Д*. Книга.
- Тасева, Л. (2010). *Триодните синаксари в средновековната славянска книжнина (=Monumenta linguae slavicae dialecti veteris, LIV)*. Weiher Verlag.
- Тотоманова, А.-М. & Христов, Ив. (2019). *Терминологичен речник на Йоан Екзарх*. УИ „Св. Климент Охридски“.
- Тотоманова-Панева и кол. (2019). *Речник на езика на Патриарх Евтимий. Т. I (А – Н)*. УИ „Св. Климент Охридски“.
- Христова-Шомова, И. (2021). Из лексиката на новоизводните преводи. В: Д. Попов (ред.). *Отговорността пред езика. Книга 7. Сборник, посветен на 90-годишнината на чл.-кор. проф. Тодор Бояджиев* (с. 145 – 154). Университетско издателство „Епископ Константин Преславски“.
- Цейтлин и кол. (1994). *Старославянский словарь (по рукописам X – XI веков)*. Под ред. Р. М. Цейтлин, Р. Вечерки и Э. Благовой. Русский язык.
- Kurz, J. et al. (1958). *Slovník jazyka staroslověnského. T. I*. Nakl. Československá akademie věd.

- Liddell, G. H. & Scott, R. (1996). *A Greek-English Lexicon. Revised and augmented throughout by Sir Henry Stuart Jones. With a revised Supplement 1996*. Clarendon Press.
- Malingrey, A.-M. (1994). *Jean Chrysostome: Sur l'égalité du Père et du Fils. Contre les Anoméens homélies VII – XII (Sources Chrétiennes 396)*. Les Éditions du CERF.
- Malingrey, A.-M et al. (1970). *Jean Chrysostome. Sur l'incompréhensibilité de Dieu. I (Homélies I – V) (Sources Chrétiennes 28bis)*. Les Éditions du CERF.
- Miklosich, Fr. (1865). *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum*. G. Braumueller.

REFERENCES

- Bonchev, At. (2002). *Rechnik na tsarkovnoslavyanskiya ezik. T. 1 (A – O)*. NBKM.
- Ivanova-Mircheva, D. et al. (1999). *Starobalgarski rechnik. T. 1 (A – N)*. Valentin Trayanov.
- Slavova, T. (2013). *Slavyanskiyat prevod na Poslaniето na patriarh Fotiy do knyaz Boris-Mihail*. UI „Sv. Kliment Ohridski“.
- Spasova, M. (2019). *Knigata Grigoriy Tsamblak*. UI „Sv. Kliment Ohridski“.
- Spasova, M. & Hristov, Iv. (2020). *Patriarh Filotey (Kokin). Slovo v Nedelyata na vsichki svetii*. (Editio princeps). UI „Sv. Kliment Ohridski“.
- Sreznevskiy, I.I. (1989). *Slovar' drevnerusskogo yazyka. T. 1, ch. 1: A – D*. Kniga.
- Taseva, L. (2010). *Triodnite sinaksari v srednovekovnata slavyanska knizhnina (=Monumenta linguae slavicae dialecti veteris, LIV)*. Weiher Verlag.
- Totomanova, A.-M. & Hristov, Iv. (2019). *Terminologichen rechnik na Yoan Ekzarh*. UI „Sv. Kliment Ohridski“.
- Totomanova-Paneva et al. (2019). *Rechnik na ezika na Patriarh Evtimiy. T. 1 (A – N)*. UI „Sv. Kliment Ohridski“.
- Tseytlin et al. (1994). *Staroslavyskiy slovar' (po rukopisyam X – XI vekov)*. Pod red. R. M. Tseytlin, R. Vecherki i E. Blagovoy. Russkiy yazyk.
- Hristova-Shomova, I. (2021). Iz leksikata na novoizvodnite prevodi. In: D. Popov (red.). *Otgovornostta pred ezika. Kniga 7. Sbornik, posveten na 90-godishninata na chl.-kor. prof. Todor Boyadzhiev* (pp. 145 – 154). Universitetsko izdatelstvo „Episkop Konstantin Preslavski“.

CONTRIBUTIONS OF THE SCHOLAR DIONYSIUS DIVNI TO THE DEVELOPMENT OF THE BULGARIAN LEXICAL SYSTEM

Abstract. The main objective of the study is to determine, on the basis of specific linguistic material, some of the contributions of Dionysius Divni, recognized as the most skilled translator from Greek into Old Bulgarian among the representatives of the Tarnovo Literary School of the 14th century, to the enrichment of the lexical system of the Bulgarian language. It analyzes words not attested in the Old Bulgarian canon, as well as lexemes with newly developed meanings in Dionysius' translation of St. John Chrysostom's homilies *Against the Anomoeans*, included as the first component in the book *Margarit*, which is significant for the Slavic manuscript tradition. Due to the discovery of numerous new meanings and words not used in the classical Old Bulgarian manuscripts from 10th–11th centuries in the texts mentioned, which proves the primary role of Dionysius Divni to the development of the Bulgarian lexical system, the study considers only words beginning with the letter D, some of which are still preserved today in various layers of the Bulgarian literary language.

Keywords: Dionysius Divni; Middle Bulgarian translation; Tarnovo Literary School; lexical system; semantic changes

✉ **Dr. Kamen Dimitrov, Assoc. Prof.**

ORCID iD: 0000-0001-6121-5513

WoS Researcher ID: AAC-7169-2020

St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Tarnovo

2, Teodosiy Tarnovski St.

Veliko Tarnovo, Bulgaria

E-mail: k.dimitrov@ts.uni-vt.bg